

УДК 911.3

Квасневська О.О.

Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Просторово-часовий аналіз топонімів Вінницької області

Квасневська О.О. Просторово-часовий аналіз топонімів Вінницької області. Проаналізовано формування топонімів Вінницької області, встановлено взаємозв'язки географічних назв з соціально-історичними та географічними явищами. У процесі розробки теми використано історичні методи дослідження (історико-хронологічний, аналіз історичних документів, картографічних джерел), а також застосовувались картографічний, лінгвістичний, і методи польових досліджень. Результати: проаналізовано історію дослідження і розвиток топонімів Вінницької області упродовж тривалого часу, показано роль антропогенного чинника у формуванні та розвитку топонімів; розглянуто значення давніх описів території, літописи, твори перших істориків та географів, картографічні матеріали для процесу пізнання топонімів; охарактеризовано основні причини формування топонімів, процес їх зміни упродовж окремих часових зрізів. Проаналізовано утворення антропогенних назв від діяльності людини та від навколишнього середовища, проаналізовано та структуровано топоніми Вінницької області: з'ясовано виняткову роль народної географічної термінології у формуванні топонімів. Результати дослідження мають наукову цінність для ряду наук: географії, історії, археології, мовознавства. У комплексі з історичними та археологічними даними отримані результати допоможуть наочніше відтворити картину заселення Вінницької області.

Ключові слова: Подільське Побужжя, топоніміка, часові зрізи, Вінницька область, значимість топонімів; райони.

Квасневська Е.А. Пространственно-временной анализ топонимов Винницкой области. Проанализировано формирование топонимов Винницкой области, установлены взаимосвязи географических названий с социально-историческими и географическими явлениями. В процессе разработки темы использованы исторические методы исследования (историко-хронологический, анализ исторических документов, картографических источников), а также применялись картографический, лингвистический, и методы полевых исследований. Результаты: проанализирована история исследования и развитие топонимов Винницкой области на протяжении длительного времени, показана роль антропогенного фактора в формировании и развитии топонимов; рассмотрено значение давних описаний территории, летописи, произведения первых историков и географов, картографические материалы, для процесса познания топонимов; охарактеризованы основные причины формирования топонимов, процесс их изменения на протяжении отдельных часовых срезов. Проанализировано образование антропогенных названий от деятельности человека и от окружающей среды, проанализированы и структурированы топонимы Винницкой области: выяснена исключительная роль народной географической терминологии в формировании топонимов. Результаты исследования имеют научную ценность для ряда наук: географии, истории, археологии, языкознания. В комплексе с историческими и археологическими данными полученные результаты помогут нагляднее воспроизвести картину заселения Винницкой области.

Ключевые слова: Подольское Побужье, топонимика, часовые срезы, Винницкая область; значимость топонимов, районы.

Kvasnevska O.O. the Spatio-temporal analysis of toponimiv of the Vinnytsya area. Forming of toponimiv of the Vinnytsya area is analysed, intercommunications of place-names are set with the socialhistorical and geographical phenomena. In the process of development of theme the historical methods of research (istoriko-khronologichniy, analysis of historical documents, cartographic sources) are used, and also used cartographic, linguistic, and methods of the field researches. Results: research history and development of toponimiv of the Vinnytsya area is analysed during great while, the role of anthropogenic factor is rotined in forming and development of toponimiv; the value of old descriptions of territory, chronicles, works of the first historians and geographers, cartographic materials, is considered for the process of cognition of toponimiv; principal reasons of forming of toponimiv are described, process of their change during separate sentinel cuts. Formation of the anthropogenic names is analysed

from activity of man and from an environment, toponimi of the Vinnytsya area is analysed and structured: the exceptional role of folk geographical terminology is found out in forming of toponimiv. Research results have a scientific value for the row of sciences: geography, history, archaeology, linguistics. In a complex with historical and archaeological information the got results will help more evident to reproduce the picture of settling of the Vinnytsya area.

Keywords: Podil'ske Pobuzhzhya, toponymy, sentinel cuts, Vinnytsya oblast', meaningfulness of toponimiv, districts.

Наявність проблеми. Процес формування топонімів Вінницької області складний і охоплює тривалий історичний час. Географічні назви, що утворилися на цій території, дозволяють отримати важливу інформацію про заснування та розміщення окремих населених пунктів, їх назви, назви окремих урочищ та місцевостей. Актуальність дослідження зумовлена широким застосуванням в географії даних топоніміки. У географічних назвах відбито реалії минулих епох, що дозволяє використовувати їх як історичні відомості під час географічних досліджень. Однак, отримання точних даних забезпечується лише науково обґрунтованим поясненням кожної географічної назви. Топоніміка дозволяє здійснити глибокий екскурс до початкового стану природних ландшафтів і показати їх перебудову під дією антропогенного чинника. Сучасний розвиток географії відрізняється інтенсивним зростанням тих її предметних областей і напрямів, які мають міждисциплінарний характер. Серед них суттєве значення для розвитку географії мають топонімічні дослідження. Вони дають можливість дізнатись про походження назв географічних об'єктів, їх значення для конкретної місцевості. Ойконіми – власні назви населених пунктів, вони виступають історико-культурною спадщиною, оскільки висвітлюють історичні події, побут та культуру народу, звичаї та традиції. Це надійне джерело для вивчення питань історичного словотвору, іншомовної лексики, семантики тощо. Актуальність дослідження зумовлена насамперед тим, що його результати певною мірою розширюють і доповнюють знання в галузі як природничих наук, так і української ономастики.

Аналіз попередніх досліджень. В межах класичного ландшафтознавства та ономастики, зокрема, топоніміки, неодноразово приділялося увагу до вирішення низки прикладних проблем присвячених розширенню географічної наукової мови через введення в неї апелятивної лексики (народної термінології), зокрема праці Берга Л.С., Тутковського П.А., Ніконова В.О., Мурзаєва Є.М.

На сучасному етапі розвитку ономастики активізуються дослідження ойконімічних систем різних регіонів України, причому вивчається як ойконімікон певної території загалом (Д.Г. Бучко, М.М. Габорака, Н.М. Герета, Ю.О. Карпенко, В.В. Лобода, М.М. Торчинський, Є.М. Черняхівський, В.П. Шульгач та ін.), так і функціонування та продуктивність окремих моделей (Д.Г. Бучко, З.О. Купчинська, О.А. Купчинський, М.П. Мриглод, Л.Н. Радьо, І.Б. Царалунга). Домінують регіональні дослідження, переваги яких полягають в охопленні всіх назв певної території і створенні цілісної картини розвитку онімної системи.

Дослідження топонімів Подільського Побужжя частково розглянуто у краєзнавчих нарисах Денисика Г.І., Любченко В.Є «Подільське Побужжя», «Містечка Східного Поділля». Безпосередньо топонімічні дослідження Вінницької області відображенні в краєзнавчих нарисах О.І. Рогового, М.М. Іванюка, В.Х. Шпак-Мельник, Д. Малакова, О. Мальченко в своїх працях розкривають історичні передумови формування назв населених пунктів області, їх зародження, приналежність різним історичним постатям; розглядалася роль природничого

ландшафту в організації та диференціації процесів освоєння територій, яку обумовлено не лише самими процесами освоєння природних ландшафтів людиною, а й особливостями сприйняття території та формуванням образів місць, що відбиваються в термінології, назвах, етнокультурних, соціальних явищах – праці Семенова-Тяншанського В.П., Тутковського П.А., Ісаченко Г.А., Соколової А.А.

Мета – дослідити просторово-часові передумови формування антропогенних топонімів Вінницької області; встановити взаємозв'язки географічних назв з соціально-історичними та географічними явищами, прослідкувати причини утворення антропогенних топонімів.

Результати дослідження. При географічних дослідженнях назв потрібно з'ясувати та дослідити процес виникнення самої назви. Вводячи назву людина створює позначення лише для конкретного об'єкту, яке виділяє цей об'єкт з географічного ряду схожих з ним [2, 3, 5]. Власні назви так як і просторові слова, мають власне мотивування. Ці імена завжди історичні та соціально-географічні, тому що відбивають суспільні уподобання певних епох, характеризують світогляд, внутрішні суспільні відносини, ідеологію та традиції господарювання. Причини виникнення назви завжди приходять із оточуючого носія мови середовища. Вводячи назву людина створює позначення лише для конкретного об'єкту, яке виділяє цей об'єкт із географічного ряду схожих з ним [8]. На думку топонімістів процес іменування тісно пов'язаний із процесом ідентифікації та розрізнення географічних об'єктів. Власні назви мають своє мотивування. Вони відносяться до тих особливих слів, які неможливо пояснити доки не буде підкреслено зв'язок із об'єктом, який вони позначають.

Географічні назви Вінницької області формувалися упродовж тривалого часу. У формуванні ойконімічної системи Вінницької області значне місце посідають топоніми, що походять від власних назв, назв рослин, тварин, комах. Також ойконіми, що характеризують ландшафт, людську діяльність.

Для процесів раннього освоєння Подільського Побужжя, а зокрема і Вінницької області населенням із первісними та родовими характеристиками суспільної організації, із традиціями, щодо побудови житла, вигонів для скота, способів обробітку земель, формування оборонних укріплень, важливе значення мало природне середовище (ландшафт, кліматичні, гідрологічні та інші особливості місцевості). Пізніше, із розвитком відносин в середині суспільства, в процесі іменування географічних об'єктів продуктивними стають імена та прізвиська власників. Значну роль у дослідженні відіграють антропоніми - це власні назви людей. В українській мові це особове ім'я, ім'я по батькові, прізвище, прізвисько, псевдонім. У Вінницькій області ця група топонімів є найбільшою. У Немирівському районі: *Воробіївка, Головеньки, Бугаків, Гриненки, Кароліна, Йосипенки, Зяньківці, Коржівка, Криківці, Кудлаї, Мухівці, Никифорівці, Лука, Бондурівка, Мар'янівка, Обідне, Семенки, Шура, Сподахи*; Липовецькому: *Приборівка, Сиваківці*; Іллінецькому: *Борисівка, Василівка, Володимирівка, Іванівка, Олексіївка, Павлівка, Пархомівка, Уланівка, Шевченкове, Якубівка*; Гайсинському: *Адамівка, Гнатівка, Гранів, Дмитренки, Жерденівка, Зятківці, Кузьминці, Мар'янівка, Мелешків, Михайлівка, Павлівка, Степашики, Тарасівка, Чечелівка, Ярмолинці*; Калинівському: *Адамівка, Антонопіль, Бойківка, Гарасимівка, Іванів, Павленки, Павлівка, Панасівка, Софіївка, Тарасівка* (рис. 1); Вінницькому: *Іванівка, Ільківка, Ксаверівка, Лаврівка, Михайлівка, Мізяківські Хутори, Некрасове, Олександрівка, Оленівка, Парпурівці, Слобода-Дашковецька,*

Рис. 1. Антропоніми на території Калинівського району

Степанівка, Якушинці; Літинському: Олександрівка, Матяшівка, Іванівці, Гавришівка.

З давніх часів рослини є джерелом харчування і одягу людей, базою розвитку скотарства. Ліс давав матеріал для виготовлення сільськогосподарських знарядь, будівництва жител, був місцем захисту від нападу ворогів.

Ойконіми, що утворилися від назв рослин у Вінницькому районі: *Березина, Сосонка, Тютюнники, Гуменне*. Назва села Гуменне походить від назви лісу Гуменна Діброва. В історичних джерелах воно згадується з 18 ст. Від назв тварин та комах: Жабелівка, Комарів, Медвеже Вушко, Медвідка. Комарів заснований у середині 17 ст. на місці зруйнованого монголо-татарами Копайгорода. За переказами старожилів, топонім походить від назви комах Комаха звичайний *Culex ripiens* L. На території сучасного села була заболочена місцевість, де в минулому було багато комарів [9]. Село Медвідка займає низовину по лівій стороні р. Південний Буг, яка протікає на відстані однієї версти від села. Селом протікає невелика річка Ведмежа, яка наприкінці майже кожного літа висихає. За народними переказами, біля річки, яка носила назву "Медвежого Пойла", серед дрімучих лісів, поселилося кілька родин великоруських розкольників, які ніби мали у себе дресированих ведмедів. Перша згадка про село Медвеже Вушко відноситься до часів народно-визвольної боротьби українського народу проти польських загарбників у 18 столітті. Щодо походження назви є кілька версій. Перша, що на території, де утворилось село, росла лікарська рослина, яка називалась медвеже вушко (по лікарському толокнянка). Інша, за переказами старожилів, що на території села росли густі ліси і болота в яких водились ведмеді. Одного разу, під час полювання, мисливці побачили ведмежа, що тонуло в болоті. Намагаючись його витягнути, вони відірвали одне вухо. Тому село назвали Медвеже Вушко [5].

Населені пункти, назви яких виникли від назв рослин у Немирівському районі: *Грабовець, Дубовець*. Село Грабовець з переказів старожилів, виникло з Брацлавських хуторів. Свою назву одержало від грабового лісу який тут ріс. Село

Дубовець відоме ще з XIII століття. На його території ріс густий дубовий ліс. У ньому люди ховались від нападів татар. Біля цього лісу знаходилося місто Верлівка. Татари спалили повністю це місто, а люди втекли у ліс, де почали будувати житло. На місці спаленого міста тепер урочище «Вирлівка» [4, 8]. На території Калинівського району зустрічаються населені пункти, що отримали свої назви від численних насаджень садів. До таких відносяться: *Грушківці, Яблуневе*. На території Літинського району знаходимо значну кількість населених пунктів, що мають зв'язок з рослинами. До населених пунктів, що мають в своїй основі назви дерев, кущів, відносимо: *Бруслинів, Бруслинівка, Вербівка, Вишенька, Малинівка, Сосни, Яблунівка, Івча*. Їх назва походить від верб (в давнину іви), що ростуть берегами річки Згарок на території села. В літературних джерелах зазначається, що на території теперішнього села Івча раніше було містечко Любеш. Воно існує з першої половини XV століття [4]; що мають в своїй основі ліс, сад: *Лісне, Підлісне, Садове*; що мають в своїй основі лук, гора, луг: *Горбівці, Залужне, Лисогірка, Лука, Лукашівка*.

Важливе значення для формування топоніміки Вінницької області мають соціально-економічні умови та відносини, які склалися протягом багатьох десятиліть. Зайнятість місцевого населення різноманітними промислами на тій чи іншій території, також знаходить відбиток у місцевій топоніміці краю. Домашні промисли відповідають натуральним формам господарства і тому мають давню історію [1]. У Вінницькій області є село *Бортники*: від слова борт – природний вулик. У старих липових лісах траплялися дуплисті дерева. Ці дупла звали борті – у них гніздилися дикі бджоли. Люди, які освоювали липові ліси, знаходили ці борті, викурювали бджіл і виламували стільники; таких людей звали бортниками, а села засновані ними, відомі як Бортники.

З другої половини XIV століття для розведення бджіл починають застосовувати спеціально видовбані колоди-дуплянки. Спочатку їх прикріплювали на дереві в лісі, а потім почали розчищати галявини і на них встановлювати вулики-дуплянки. Ліс на галявині вирубували, поселення, що виникали на цих місцях, інколи йменували Пасічна [1]. На початку XVI ст. в лісах Вінницького повіту на кожному придатному для бджільництва місці – узліссі, галявині, березі річки вже були «пасіки». Пасіки створювали в лісах усіх без винятку маєтків Вінницького повіту, а прибуток від них був одним з головних джерел привілейованих землеволодінь.

Починаючи з XIV століття, в XV і в першій половині XVI століття посилюється процес переростання домашніх промислів у кустарні і відокремлення ремесла від сільського господарства. Зростала кількість ремісників, для яких ремесло стало основним заняттям, а не додатковим джерелом існування. Виникають висилки, присілки і навіть села ремісників різних спеціальностей. Назви спеціальностей, які закріпились за ремісниками як прізвища, стали основою для виникнення власних найменувань таких населених пунктів, як *Бондарівка, Ковалівка, Олійники, Кушнірівка* та інші.

Скло відоме людству вже майже шість тисячоліть. Сприятливі умови для скловиробництва й функціонування гут, стало важливою умовою для формування населених пунктів. Село *Гути* Тульчинського району, село *Стара Гута* (від польського слова «гута» – підприємство з виготовлення скла та виробів з нього). Гути, як правило, будували серед лісу, працювали у них до 10-15 робітників. Ще стільки ж займалися заготівлею та підвезенням піску і деревини. Майстри-

гутники вручну, біля скловарної печі-горна, виготовляли віконницю (скло для вікон), різноманітні посудини, а також скляні прикраси. Гутне скло не мало такої якості та прозорості, як сучасне, але й із нього виходили гарні вироби.

Населені пункти, що пов'язані з людською діяльністю та промислами у Немирівському районі: *Ситківці, Ковалівка, Городниця, Чаульське, Монастирське, Мельниківці, Воловодівка, Юрок*.

Висновки. Людину здавна цікавили питання походження географічних назв, і в першу чергу своєї місцевості, їх зміст і значення. Не знаючи справжніх причин їх походження, вона пояснювала (і пояснює) ці назви за допомогою випадкової фонетичної подібності, без урахування мовних, географічних чи історичних закономірностей. Усі географічні назви можна згрупувати у певні лексико-семантичні розряди, що мають різне походження, а саме: антропонімічне, етніонімічне і назви, що походять від географічного середовища або вказують на характер господарства та різні види людської діяльності. Географічні назви Вінницької області є пам'ятками історії, історії мови, її родоvodu, лексики живої мови. Назви, що походять від народних географічних термінів відображають колишні природні та соціально-економічні умови проживання людей. Подальше їх вивчення дасть змогу детальніше пізнати просторово-часові особливості розвитку природи й господарства окремо взятого адміністративного району.

Література

1. Бабишин С.Д. Топоніміка в школі / С.Д. Бабишин. – К: Радянська школа, 1962. – 121 с.
2. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с.
3. Денисик Г.І. Подільське Побужжя / Г.І. Денисик, В.Є. Любченко. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1999. – 96 с.
4. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К, 1972. – 775 с.
5. Кордуба М. Земля є свідком минулого: Географічні назви як історичне джерело / М. Кордуба – Львів, 1924. – 167 с.
6. Кругляк Ю.М. Ім'я вашого міста: Походження назв міст і смт УРСР / Ю.М. Кругляк. – К.: Наукова думка, 1978. – 265 с.
7. Немирівщина від витоків до сьогодення. Краєзнавчі нариси / О.І. Лесько, В.Ю. Дем'яненко, О.А. Коваль [та ін.]. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2013. – 246 с.
1. Babishin S.D. Toponímika v shkolí / S.D. Babishin. – K: Radyans'ka shkola, 1962. – 121 s.
2. Denisik G.Í. Prirodnychia geografiya Podillya / G.Í. Denisik. – Vínitsya: YekoBíznesTsentr, 1998. – 184 s.
3. Denisik G.Í. Podíl's'ke Pobuzhzhya / G.Í. Denisik, V.Ê. Lyubchenko. – Vínitsya: YekoBíznesTsentr, 1999. – 96 s.
4. Ístoríya míst í síl Ukraíns'koí RSR. Vínits'ka oblast'. – K, 1972. – 775 s.
5. Korduba M. Zemlya ê svídkom minulogo: Geografíchní nazvi yak ístorichne dzherelo / M. Korduba – L'vív, 1924. – 167 s.
6. Kruglyak YU.M. Ím'ya vashogo místa: Pokhodzhennya nazv míst í smt URSR / YU.M. Kruglyak. – K.: Naukova dumka, 1978. – 265 s.
7. Nemirívshchina víd vitokív do s'ogodennya. Kraêznavchí narisi / O.Í. Les'ko, V.YU. Dem'yanenko, O.A. Koval' [ta ín.]. – Vínitsya: Nílan-LTD, 2013. – 246 s.

Подано до редакції 10.09.2015

Рецензент – кандидат географічних наук Л.М. Кирилюк